

Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről

Szerkesztette KONTRA MIKLÓS. (A Magyarorsággutatás Könyvtára XI.)

Magyarsággutató Intézet, Budapest, 1991. 163 l.

A kétnyelvűség, bilingvizmus az egyéni nyelvek egyik természetes létezési formája. Magát a fogalmat nem definiálták ugyan egészen pontosan, ám különböző fajtáinak (korai kétnyelvűség és későbbi életkorban kialakult bilingvizmus, lingvizmus és glottizmus, balansz és domináns, illetve koordinált és összetett kétnyelvűség, elit és népi kétnyelvűség stb.; vö. GÖNCZ LAJOS, A kétnyelvűség pszichológiája. Újvidék, 1985. 15-16) leírásaiból van már annyi ismeretünk, hogy bizvást mondhatjuk a bilingvizmust elterjedt nyelvi jelenségnek, és ily módon természetes, hogy a kétnyelvűség sokat vizsgált területe a nyelvtudománynak (és hasonlóképpen a pszichológiának is).

A magyar nyelvészet is aránylag bőven foglalkozott ezzel a témakörrel, főleg a nyugat-európai és az amerikai szórványmagyarság nyelvhasználatát jellemző kétnyelvűséggel (ld. például az ame-

rikai--magyar kétnyelvűség bőséges irodalmát: KONTRA MIKLÓS: Nyr. 110: 237-255; uő., Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. [Linguistica, Series A. 5.] Bp., 1990. 161173), és ha némi engedményt teszünk a kétnyelvűség meghatározásában (vagyis ha nem mint folyamatot vizsgáljuk a bilingvizmust (vö. GERGELY, MNyRét. 366), hanem mint ennek a folyamatnak az eredményét) ide sorolhatjuk az areális nyelvészet kutatásait is.

Mindezen gazdag eredmények mellett jól látszik azonban, hogy a környező országokban élő magyarok kétnyelvűségéről nagyon keveset tudunk. Nagy számban állnak rendelkezésünkre megbízható és jól használható adattárak a határainkon túli magyarság *nyelvéről* Felsőőrtről a csángókig, de *nyelvhasználatukról*, az egyes nyelvi és beszédhelyzetekben megjelenő kódokról, kódváltásokról rendszeres leírásunk nincsen.

Egy ilyen leírás természetesen nem képzelhető el a hagyományosnak nevezhető nyelvészeti irányzatok szellemében, melyek a nyelvet mint a beszédközösség számára közös, egységes rendszert, mint társadalmi normák strukturált halmazát kutatják, s az empirikus anyaggyűjtésen túl lemondanak a vizsgált nyelvi részrendszer *működésének* feltárásáról (vö. SZILÁGYI MÁRTON: Budapesti Könyvszemle (BUKSZ): IV [1992/4]: 430). A társadalmi, nyelvhasználati szempontokat figyelmen kívül hagyó nyelvészet ellenhatásaként megszületett szociolingvisztika (SZÉPE GYÖRGY: Társadalom és nyelv 8-11) magyar ágától azonban joggal várhatnánk, hogy nem marad adós a vizsgálatokkal ezen a téren.

A magyar nyelvészociológia jelenlegi állása és haladása azonban nem túl biztató ebből a szempontból (sem), bár épp az itt ismerttetendő kötet okot adhat némi bizakodásra. (Ld. még az újabb elméleti jellegű tanulmányokat is, például: FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, Bomló kétnyelvűség: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. KONTRA MIKLÓS. [Linguistica, Series A. 9.] Bp., 1992. 35-5; SUSAN GAL, Mi a nyelvcsere és hogyan történik?: uo. 47-59.)

A bilingvizmus jellegzetes szociolingvisztikai fogalom (ld. A. D. SVEJČER: Társadalom és nyelv 77-85), ami elsősorban abból következik, hogy a kétnyelvűségben a nyelvi kódok váltása mind nyelvi, mind szociológiai-kulturális szempontból jól megfogható - legalábbis elvben -, ezért kitüntetett szerepe van a "szociolingvisztikai rétegek" és a "szociolingvisztikai differenciál" vizsgálatában (ld. R. GROSSE--A. NEUBERT: uo. 41). A nyelvészociológia összefoglaló munkái szinte kivétel nélkül külön fejezetet szentelnek neki (vö. JOSHUA A. FISHMAN, Sociolinguistique. Brüsszel--Párizs, 1971. 87-103; Sociolinguistics. Szerk. J. B. PRIDE és JANET HOLMES. 1979⁴. 13-93; V. D. BONDALETOV, Szocialnaja lingvisztika. Moszkva, 1987. 82-5).

A magyar szociolingvisztika eddig nem fordított különösebb figyelmet a témára. Ennek legfőbb oka talán a magyarországi nyelv-
szociológia sajátos fejlődésében kereshető.

Tudjuk, hogy ez a nyelvészeti határtudomány két fő kutatási irányból jött létre: egyrészt a nyelvtudomány belső fejlődéséből következően szükség volt egy olyan elméletre, amely a nyelv működéséről és változásairól egyazon fogalmi apparátus segítségével tud számot adni, másrészt bizonyos szociológiai (egész pontosan: oktatásszociológiai) kutatások is felhívták a figyelmet a nyelvi kódok és szubkódok fontosságára, a beszéd strukturált jellegére, s e strukturáltság társadalmi meghatározottságára (SZÉPE, i. h. 8-15). A szociolingvisztika létrejöttének e két fő összetevője a későbbiekben mint két fő kutatási irányzat folytatódott a megszületett tudományágban.

A magyarországi szociolingvisztikában is jól megfigyelhető volt ez. Nagyon korán, már a hetvenes évek legelején jelentkeztek a nyelvi szocializációval foglalkozó kutatók, akik a nemzetközi szociolingvisztikában használatos módszereket ültették át a hazai gyakorlatba (PAP MÁRIA--PLÉH CSABA: Valóság 1972/2:52-58; UÖK: Szociológia 1972/1: 211-234; az eddigi kutatások összefoglalása: RÉGER ZITA, Utak a nyelvhez. Bp., 1990).

E mellett - ha némi késéssel és módszertani szempontból erős lemaradással küszködve is - megjelent az egyes nyelvi (rész)rendszerek működésének társadalmi meghatározottságát kutató irányzat is, amelyik azonban nem annyira a nemzetközi, hanem inkább a hazai előzményeken alapszik, elsősorban a nyelvjárások és a városi (nép)nyelv, regionális köznyelvek vizsgálatából eredeztethető (vö. ERDÓDI JÓZSEF: ÁNyT. 8: 53-61; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. 28-29: 47-65). Ezzel magyarázható, hogy a magyarországi szociolingvisztikát sokkal inkább a nyelvi leírás, a jelenségek számbavétele jellemzi, nem pedig a mozgás- és működésvizsgálat.

Ezekhez a tudománytörténeti tényekhez járult még az is, hogy politikai szempontból sem volt ajánlatos egy "a szocializmus elvi alapján" álló országban a "lenini nemzetiségi politika elvei"-nek (vö. NyKk. I, 1288) érvényesülését, az anyanyelv használatának mindennapjait firtatni sem a hazai nemzetiségiéknél, sem a határon túli magyarság esetében. (Nem fölösleges talán megemlíteni - mint erre SEBESTYÉN ÁRPÁD volt szíves figyelmemet felhívni -, hogy a szocializmus éveitől kezdve a határainkon túl élő magyarság helyzetét és ezen belül nyelvi helyzetét a valóságnak megfelelően bemutató tanulmányok, ám ezek egy része - mint például SEBESTYÉN ÁRPÁDNAK a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatát vagy DEME LÁSZLÓNAK a szlovákiai magyar nyelvet bemutató tanulmánya - bizalmas pártkongresszusi anyagként kéziratban maradt, míg más dolgozatok, például a Művelődésügyi Minisztérium Külkereskedelmi

Tanácsának a környező országokban élő magyarság kulturális helyzetét bemutató füzetei mind "Titkos!" jelzettel jutottak el a beavatottak kezébe: ARATÓ ENDRE, A csehszlovákiai magyarok történetének áttekintése és mai helyzete. Bp., 1969; CSATÁRI DÁNIEL, A romániai magyarság kulturális helyzete. Bp., 1969; KÓVÁGÓ LÁSZLÓ, A jugoszláviai magyarság kulturális helyzete. Bp., 1969.)

Végeredményben létrejött az a felemás állapot, hogy míg a határainkon túl élő magyarság nyelvéről - hála leginkább nyelvjárás-kutatóinknak - bőven vannak adatok, addig a nyelvhasználatukról bizonyos nyelvművelő írásokat kivéve (ld. NyKk. I, 1292) alig: a kétnyelvűség - mely nem annyira nyelvi, mint inkább beszédjelen-ség, a kommunikáció bizonyos típusai által meghatározott nyelvhasználat - feltárása a háttérben maradt.

Éppen ezért szolgálhat örömeinkre, hogy a "Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről" c. kötet valamiféle rendszeres kutatás megindulását vetíti elénk.

A bilingvizmus környezetét adó kényszerű és önként választott, természetes és mesterséges beszédhelyzetek ismerete nélkül nemigen volna érthető a jelenség lényege. Elsősorban ezeket a beszédhelyzeteket és a szituációkat kiváltó okokat veszi számba a kötet első két tanulmánya: LANSTYÁK ISTVÁN, *A szlovák nyelv árnyékában*. A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918-1991: 11-72; SZÉPFALUSI ISTVÁN, *Magyarul beszélők a mai Ausztriában*: 73-121.

LANSTYÁK abból a tényből indul ki, hogy a magyarság Csehszlovákiában lélekszámát és jogállását tekintve kisebbségként él. Vizsgálatait öt időszakaszban végzi el: 1. 1918-1938: az ún. első köztársaság megalakulásától a bécsi döntésig; 2. 1938-45: a bécsi döntéstől a második világháború végéig; 3. 1945-1948: a teljes jogfosztottság évei; 4. 1948-1989: a kommunista diktatúra időszaka; 5. 1989 végétől napjainkig (véltetően ez a korszak is lezárult Csehszlovákia szétválásával). A magyar nyelv használatát törvények szabályozzák, először ezeket és ezek megvalósulásait veszi számba tanulmányában az 1920-as nyelvtörvénytől az 1990-esig. Keresve is nehéz volna hasonlóan "jó szemléltető anyagot" találni a nyelvpolitika működésére.

A nyelvtörvények megvalósulása, a tulajdonképpeni gyakorlat leírása a konkrét anyagtól elvonatkoztatva is igen hasznos olvasmány, hiszen a (főleg a hivatalos) szituációk egész sora rajzolódik ki benne: hivatalos ügyintézés; a hivatalok kétnyelvű megjelölése; a bíróság és az ügyészség; közbiztonsági szervek; gyűlések, értekezletek, ezek jegyzőkönyvei; jelentések, beszámolók; határozatok, utasítások; a hírközlés; közlekedés, postaforgalom; kereskedelem, szolgáltatások, szórakozás; termelés; egészségügy; egyházi és polgári szertartások; istentiszteletek; személynévhasználat; helységnevéhasználat; utcanévek; dűlő- és egyéb helynevek; intéz-

ménynevek; magánérinkezés (22-31. l.). A szituációknak ilyen részletes vizsgálatával a magyar szociolingvisztikában eddig nem-
igen találkozhattunk.

Dolgozata második részében az anyanyelvű iskolarendszert ve-
szí számba a szerző. 1918-ban Csehszlovákia kiterjedt magyar isko-
lahálózatot örökölt (39. l.), melyből mára a bezárások, a körzete-
sítés, a magyar és szlovák iskolák összevonása nyomán alakult ki
az a helyzet, hogy 1990-ben a magyar ajkú óvodásoknak 30 százaléka
szlovák óvodába járt. A helyzet hasonló az alapiskolákban és a
szakközépiskolákban is (25 és 30 százalék; 49. l.).

Munkája befejező részében a kultúra, a tudomány és a tömegtá-
jékoztatás intézményeinek kétnyelvűségével ismerteti meg a szerző.

A pozsonyi egyetemen tanító LANSTYÁK ISTVÁN (aki, mint az
Előszóból megtudhatjuk, a felvidéki magyar--szlovák kétnyelvűség
nagyszabású kutatását kezdte meg 1991 elején) objektív képet raj-
zol 1918-tól napjainkig a szlovákiai kisebbségi magyarok nyelv-
használatának de jure és de facto helyzetéről. Gazdagon adatolt
tanulmányának végén a következőket írja: "megállapítható, hogy a
csehszlovákiai magyar nemzetrészt nyelvi helyzetét egyrészt olyan,
viszonylag állandó adottságok határozták meg, mint amilyen a lé-
lekszáma, településszerkezete, nemzeti öntudata, hagyományai, más-
részt pedig a többségi nemzetek mindenkori politikája. Ha végigte-
kintünk a csehszlovákiai magyarság több mint 70 éves történelmé-
n, nem tudjuk nem észrevenni, hogy ennek a politikának mennyire azo-
nos volt az alaptörékvése minden rendszerben és történelmi hely-
zetben: a magyar kisebbség nemzetiségi, s azon belül nyelvi jogait
arra a legalacsonyabb szintre leszorítani, amit még a kisebbség és
a nemzetközi közvélemény elvisel. (...) Amíg ez az alapmagatartás
meg nem változik, a magyar továbbra is veszélyeztetett nyelv lesz
Csehszlovákiában, s tudatos védelemre szorul" (60-61. l.).

Más a helyzet, mint SZÉPFALUSI ISTVÁN tanulmányából megtud-
juk, Ausztriában. Bőséges statisztikai adatok segítségével mutatja
be SZÉPFALUSI a magyar nyelv ausztriai életét. Megtudjuk többek
között, hogy bár napjainkban ugrásszerűen megnőtt a magyarul tanu-
lók száma Ausztriában, a burgenlandi magyarul beszélők száma csök-
ken.

A népszámlálási adatok után a nyelvtudás és a nyelvművelés
vizsgálata kerül sorra a tanulmányban, részletezve a nyilvánosjogú
iskolákban, egyetemeken, tolmács- és fordítóképzőkben, nyelvta-
nyfolyamokon tanulókat. Az 1978/79-es tanévben például az osztrák kö-
zépiskolákban 110-en tanultak magyarul; a diákok többsége a ma-
gyart szabadon választott tárgyként hallgatta. Sokat mondó adat,
hogy míg az 1945/46-os tanévben 217-en tanultak a felsőöri ál-
talanos és kiegészítő iskolában, addig 1975/76-ban már csak 49-en
(106. l.).

A hivatali nyelvhasználat és a tömegtájékoztató eszközök nyelvhasználatára Ausztriában aránylag jól van szabályozva. A burgenlandi rádióban és televízióban a nyolcvanas évek közepe-vége óta van magyar adás, magyar újságot pedig gazdasági helyzetétől függően bármelyik magyar közösség kiadhatott. A magyar nyelv azonban az ausztriai őslakos magyarok nyelvhasználatából egyre inkább kiszorul. Ez történhet nyelvváltással vagy nyelvkeveredéssel. Ez utóbbira ír szemléletes példát SZÉPFALUSI: a burgenlandi őshonos magyart a bíróságon a bíró német tanúvallomásra szólította fel, ám mivel a tanú mondataiban hemzsegték a magyar kifejezések, a bíró kénytelen volt - erre törvény is kötelezi - tolmácsot hívatni. A következő tárgyaláson viszont a tanú magyar mondataiban hemzsegték a német kifejezések (118. l.).

Az ausztriai magyarok fent idézett sajátos nyelvi helyzetének kialakulását nagyon jól megmagyarázza a kötet harmadik tanulmánya (SUSAN GAL, *Kódváltás és öntudat az európai periférián: 123-157*). Ez a cikk három európai kisebbség (a Nyugat-Németországban élő olaszok, az ausztriai magyarok és a romániai németek) kódváltási szokásait elemzi a nyelvhasználati univerzálékról alkotott legújabb modellek alapján. Mint GAL megállapítja, a kétnyelvűek kódváltásaiban, vagyis a társalgás közbeni nyelvválasztásában mutatkozó különbségek csak a gazdasági-politikai viszonyokba ágyazva érthetők meg igazán, s ebből a szemszögből nézve jól látható, hogy a kisebbségi csoportok nyelvi szokásai a többségi társadalom elleni jelképes ellenállás különféle formáit tükrözik.

Világosan látszik, hogy a két nyelv együttes használata az egyes közösségekben más-más, finoman árnyalt jelentéssel bír, a nyelvhasználati stratégiák tulajdonképpen a helyi közösségeknél sokkal tágabb környezetre adott válaszok.

Egyfajta kettős (olasz és német) "beilleszkedési kényszer" tükröződik a németországi olasz fiatalok nyelvi értékrendjében. A GAL által "alkudozásnak" nevezett nyelvválasztás (ki milyen nyelven szólal meg, azaz milyen nyelven kíván beszélgetni a közösségben) és az, hogy tudatukban nem alakul ki egyértelmű státushierarchia, azt eredményezi, hogy a két nyelv szisztematikusan összefonódik, egy beszélgetés során nem lehet megállapítani, hogy melyik nyelv a bázisnyelv.

Az ausztriai magyar nyelvűek - különösen a fiatalok - esetében viszont határozott nyelvi értékrendről beszélhetünk, ahol is az államnyelv, a német mint a tudás és a gazdagság nyelve jelenik meg, ez az erő és a mobilitás nyelve, státusa különösen a munkában, az üzleti életben és az oktatásban magas. Mutatkozik ugyan némi ellenállás a német nyelv autoritásával szemben. Ez főleg a paraszti közösségekben figyelhető meg, illetve az idősebbek és a fiatalok között, mikor is az idősebbek gyakorolnak ilyen hatást a

fiatalokra. Aki egyáltalán nem hajlandó magyarul beszélni, nevetéssé válik, törtetéssel vádolják meg. Ennek viszont az a következménye, hogy a magyar nyelv a fiatalok értékrendjében új helyre került: ők mind jelképesen, mind strukturálisan a szolidaritás nyelvévé, egyfajta szlenggé változtatták. Gyengébb nyelvtudásuk és a nyelvhasználati "kényszer", továbbá a magyar nyelv ily módon kialakult "szlengsége", az ebből származó számtalan magyartalan neologizmus és más nyelvi változások azt eredményezik, hogy ez a magyar nyelv már annyira eltér a normanyelvtől, hogy használta a szűkebb közösségen kívül elképzelhetetlen.

Gyökeresen mást tapasztalhatunk az erdélyi szászok nyelvhasználatát megnézve. Itt sokkal erősebb a kisebbségi nyelv, ez esetben éppen a német helyzete, mint az előbbi két példában. Egy beszédességben (*turn*) nagyon ritka a nyelvváltás, egymás között csak németül beszélnek, kivéve néhány alacsony státusú beszédhelyzetet. Például részeg civakodások vagy vicceselés közben gyakran románra váltanak (145. l.). Ennek a helyzetnek egyértelműen gazdasági-politikai és kulturális okai vannak. A falu mindennapi gyakorlatán alapuló társadalmi rendszer a német identitáshoz már évszázadok óta kedvezőbb képet, magasabb osztály- és státuszjellemzőket rendelt, és ez a német nyelv értékesebbként való kezelésében a mai napig fennmaradt.

A KONTRA MIKLÓS szerkesztette kötet ezt a három tanulmányt tartalmazza. A dolgozatok elkészítésére kevés idő állt a szerzők rendelkezésére, így a tervbe vett kárpátaljai és erdélyi tanulmány nem készült el, a vajdasági tanulmány sorsát pedig megpecsételte a jugoszláviai polgárháború. Reméljük nem sokára elkészülnek ezek is, s ily módon objektív elemzések segítségével válik teljessé a kép a környező országok magyarságának nyelvi helyzetéről. Az itt közreadott tanulmányok mindenestre bizonyítják, hogy a "határon túli" konjunktúra-irodalom közepette is lehet tudományosan, érzelmeiktől mentesen foglalkozni a témával, s értékes művekkel gyarapítani a magyar kétnyelvűség szociolingvisztikájának szegényes szakirodalmát.

KIS TAMÁS